

ИЗВЕСТИЯ НА ЕТНОГРАФСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
BULLETIN DE L'INSTITUT ET MUSÉE D'ETHNOGRAPHIE

Том (Tome) XI, 1968

**ВОДОСНАБДЯВАНЕТО НА СОФИЯ ПРЕЗ ЕПОХАТА
НА ТУРСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО**

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА И СТЕФКА МЕДАРОВА

Въпросите, свързани с водоснабдяването на София през епохата на турското владичество, не са изследвани досега. Отделни данни са използвани от различни изследвачи или споменавани мимоходом при разглеждането на други страни от живота в града през тази епоха. Малко по-голямо внимание на водоснабдяването в София отделя А. Иширков в работата си „Град София през XVII век“¹. Под заглавие Вода той споменава за реките, които минават през града, за чешми, водоскоци и водохранилища, като черпи сведения главно от чужди пътешественици, минали през София. След него бегло засягат въпросите на водоснабдяването на София Г. Илиев² и А. Монеджикова³. К. Иречек в своите бележки по този въпрос се основава и на личните си наблюдения и спомени.⁴ В периодичния печат след Освобождението по повод на поставените от общината проблеми за водоснабдяването на града също така се срещат данни за състоянието му по време на Освобождението. Така например в „Балкан“⁵ в рубриката Градска хроника съобщава следното: „Досега в София знаят хората само, че се строят някои нови водопроводи и че шяла сега вода да дойде от извори горе от Витоша; но никой не направи досега труд да опише какви са били старите водопроводи; ...откъде е дохождала водата по-напред... никой не знае нищо положително, едни викат, други хвалят, но колцина софиянци са отишли горе на Витоша да узнаят мястото, отгде пият ежедневно своята вода. Ще направя тук един кратък очерк за бившето и съществуващо. Досега вода се зимаше от няколко стари малки водоеми (хазни), именно Средна глава и Голяма глава във височина около 400 м над София. Освен това има един изворец Саид паша. В последни години се зимаше вода само от Средна

¹ А. Иширков, Град София през XVII век. Материали за историята на София, кн. III, С., 1912, стр. 35.

² Г. Илиев, Сведения за град София през XVI век. Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на университета „Св. Климент Охридски“, С., 1942, стр. 201.

³ А. Монеджикова, София през вековете, С., 1946, стр. 375.

⁴ К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 29, 45.

⁵ В. „Балкан“, бр. 2 от 1883.

глава и Саидпашовия извор и се водеше с глинени кюнци долу през село Бояна близо до сегашните нови витошки казарми, гдето има малък водоем, наричаемий Таш Терезие. Оттук с няколко отделни търби се развежда водата в града. Тези глинени кюнци разбира се, че бяха често попукани, като не можеха да издържат натиска (пресия) на водата. От тази вода се пояха 16 чешми в София, други 32 чешми се пояха от Крива речка, която тече тоже от Бояна и кара боянските воденици и вода се земаше право от реката (близо до паметника на Княжевското шосе).“

Доколкото тук-там други автори споменават за водоснабдяването на София през турската епоха, те или използват вече събраното от своите предшественици, или пък техните бележки са съвсем общи. Подобни кратки и общи бележки привеждат и някои специалисти инженери в статии, посветени на изграждането на съвременната водоснабдителна система на София, когато този въпрос става особено актуален по време на проектирането и изграждането на римския водопровод.⁶

Но дори и като се съберат пръснатите в литературни източници сведения, не се създава достатъчно пълна представа за тази важна страна от живота на града, характеризираща нивото на материалната и битовата култура на населението, от една страна, и състоянието на градското благоустройство, от друга.

Многобройни, непосредствени и конкретни свидетелства за водоснабдяването дават археологическите наблюдения при различни изкопи за строителство и благоустройство в града. При такива изкопи през последните две десетилетия се откриха съоръжения, устройства, предмети, свързани с водоснабдяването на града. Това позволява да се направи опит за систематизиране на новите данни, като същевременно се съберат и използват и известните и вече отбелязани факти. Разбира се, и при този опит не може да се очаква да се получи изчерпателна, изяснена в хронологическо отношение картина за водоснабдяването на града.

Няма никакво съмнение, че въпросите за градското водоснабдяване на София са най-тясно свързани с много други въпроси за състоянието на града, били са в най-пряка зависимост от неговото икономическо въздигане или упадък.

Все пак ние се надяваме, че „довеждайки вода от повече извори“, ще дадем една относителна пълна картина на водоснабдяването на София през епохата на турското владичество.

* * *

За водоснабдяването на град София, а още по-рано на Средец и Сердика са съществували винаги много благоприятни условия. Всички специалисти по водното дело са единодушни, че до прокарването на Рилския водопровод (1933) главен водоизточник на София е планината Витоша.⁷ Трябва да се предполага, че някога, когато планината е била по-залесена, и витошките води са били по-изобилни. Те са били хванати и докарани в града чрез един главен водопровод, за който съществуват макар и непълни сведения и данни.

⁶ Срв. например Ив. Иванов, Водоснабдяването на София, Сп. на БИАД, XXIV, бр. 7, стр. 105; Ив. Иванов, Вода за София, сп. Сердика, 1940, кн. 9—10, стр. 3.

⁷ Ив. Иванов, Вода за София, стр. 3; Ив. Иванов, Водоснабдяването... стр. 105; Д. Велев, Водоснабдяването на София, сп. Сердика, 1937, кн. 10, стр. 26.

Освен текущите надпочвени води София има твърде плитки подпочвени води,⁸ които образуват подземни реки и които са създавали условия за водоснабдяване чрез кладенци.

На трето място, от голямо значение за водоснабдяването на града е горещият минерален извор в неговия център. Навярно открито бликащите води на този извор са били използвани още от траките и може би именно този извор е определил мястото на селището на сърдите. Минералният извор е каптиран още в епохата на римското владичество. Както ще видим по-долу, неговите води са били твърде широко използвани и през интересуващата ни епоха.

Във водоснабдяването град София има твърде стара традиция. Не е без значение това, че тъкмо един минерален водоизточник е определил мястото, около което в продължение на повече от две хилядолетия се развива селището и тук остава неговото централно ядро.⁹ Но засега не разполагаме с археологически данни за някакви водоснабдителни устройства от преди римската епоха.

Цялостно уредено водоснабдяване градът има вече в римската епоха. Римската водоснабдителна система ни е известна от многобройни археологически находки.¹⁰ Те свидетелствуват, че тя е изградена едновременно с градската улична мрежа и навярно предшества изграждането на крепостната стена, издигната не по-късно от края на II в.¹¹ Водоснабдителната система е захранвана от каптирани над Бояна витошки води, където едно порутено каптажно съоръжение носи названието „Римска глава“.¹²

Вътре в града римските водопроводи минават по двете страни на улиците, под паважа, а отклонения от тях са въвеждали водите и в самите сгради. За изграждането на водопроводите са използвани предимно глинени тръби, но на няколко места в града са открити големи късове от оловни тръби.¹³

За съществуването на обществени чешми в града свидетелства изобращението на чешма с чучури във форма на лъвски глави върху една монета, сечена в Сердика.¹⁴ Досега в Сердика не са изследвани кладенци от римската епоха. Но един каменен стубел от кладенец с твърде голям диаметър се открил близо до източната крепостна стена при строежа на сградата на Министерството на електрификацията. За римския каптаж на минералния извор бяха направени много наблюдения при изграждането на съвременния каптаж.¹⁵

⁸ Ив. Иванов, Водоснабдяването... , стр. 118.

⁹ М. Станчева, Най-ранни селища на мястото на нашата столица. Беседи за миналото на нашата столица, С., 1965. Нац. съвет на Отечествения фронт, стр. 10.

¹⁰ С. Бобчев, Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града. Материали за историята на София, кн. XII, С., 1943, стр. 49.

¹¹ Ст. Бояджиев, Принос към историята на крепостната стена на Сердика. Археология, I, 1959, кн. 3—4, стр. 35.

¹² Ив. Иванов, Водоснабдяването... , стр. 105.

¹³ С. Бобчев, Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III), сб. Сердика, I, 1964, стр. 121. В Музея за история на София се пазят големи късове от римски оловни тръби, произхождащи от две различни места в града. Те не са публикувани.

¹⁴ Т. Герасимов, Една монета от Сердика с изображение на чешма, ИАИ, XX, 1955, стр. 581.

¹⁵ Тези наблюдения не са още публикувани. Значителна колекция от материали от римския каптаж, събрана от инж. П. Петров, се пази в Археологическия фонд на Музея за история на София.

Няма съмнение, че водопроводната мрежа на римска Сердика е претърпяла в течение на няколко века многобройни поправки. Нейното поддържане е било държавна грижа. Много интересно свидетелство за това ни дава един латински надпис върху мраморна колонка, намерена при строителството на центъра на града. Надписът гласи: „Император Тиберий Август между останалите постройки в град Сердика възстанови и този водопровод, като бяха дадени пари чрез великолепния мъж — кандидата Юлиан, с настояване на господина — блажения мъж архиепископ Леонтий, като бяха определени на М. Юлий 11 либри.“¹⁶ Това е най-късното историческо сведение, свързано с водоснабдяването на града в предбългарската епоха.

Не разполагаме с никакви писмени сведения за водоснабдяването на Средец-София през епохата на Първата и Втората българска държава. Но не може да има никакво съмнение, че това водоснабдяване е било добре уредено в един укрепен град, който е издържал продължителни обсади. Че традициите на късноанатичния град са били запазени и по отношение на водоснабдяването, както по отношение на укрепителната система, уличната мрежа, некрополите и пр., може да се приеме с твърде голяма вероятност. Как новото българско население се е отнесло към заварените водоснабдителни устройства, е един частен въпрос от големия проблем за отношението на българите към завареното в Сердика изобщо.¹⁷ Ние сме склонни да смятаме, че оцелелите след превземането на Сердика от българите водоснабдителни съоръжения са били съхранени и впоследствие поддържани. Отлично устроени водоснабдителни съоръжения от епохата на Първата българска държава са открити в Плиска,¹⁸ Преслав,¹⁹ Омуртаговия аул при с. Цар Крум.²⁰

Но наред с това съществуват и конкретни данни за водоснабдителни устройства в Средец от епохата на българското средновековие: един водопровод, пресичащ разрушената вече по време на изграждането му октогонална сграда източно от ротондата „Св. Георги“, но предшествуващ турските градежи на това място,²¹ водни съоръжения в късноанатични сгради, използвани и през средновековието,²² кладенци²³ и др. За използването на топлите минерални води през епохата на Втората българска държава свидетелства и описанието на София, направено от Лала Шахин в известния негов доклад до султана. Там между другото се казва: „При

¹⁶ Ив. Венедиков, Един нов старохристиянски надпис от Сердика. Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му, С., 1958, стр. 324.

¹⁷ М. Станчева, По някои проблеми на средновековния Средец, ИИД, XXV, 1967, стр. 213—231.

¹⁸ А. Милчев, Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. Археология, VI, 1964, 3, стр. 30—31.

¹⁹ С. Станчев, Двадесет години разкопки в Преслав. Археология, VI, 1964, 3, стр. 22.

²⁰ В. Антонова, Аултът на Омуртаг при с. Цар Крум. Археология, V, 1963, 2, стр. 53, 55.

²¹ Изследването на този водопровод бе извършено от М. Станчева по време на разкопките на този обект през 1955—1956 г.

²² Това е установено от М. Станчева при разкопаването на римската баня под днешния хотел Рила.

²³ С. Михайлов, Сердика—Средец—София, сб. Археологически открития в България, С., 1957, стр. 210.

това вътре в София има и горещи минерални води, които служат на населението...²⁴

От всичко споменато дотук е явно, че при завладяването на София от турците градът е имал продължителни и трайни традиции по отношение на водоснабдяването. Като се има пред вид, че в 1382 г. преминаването на София под чуждо владичество е станало след продължителна обсада, но чрез капитулация на непристъпната крепост, трябва да се предполога, че завоевателите са заварили градското водоснабдяване в действие. Разбира се, не е изключено по време на обсадата да са били умишлено разрушени водопроводите, довеждащи вода отвън в укрепления град — обикновено средство, прилагано при такива случаи. Но независимо от това фактът, че градът е издържал тримесечна обсада, показва, че вода не му е липсвала.

Вероятно състоянието, в което е била заварена София, се е задържало през първите години на турско владичество. Големите промени в облика на града са настъпили едва след разрушаването на крепостните стени и при началото на голямо строителство на турски обществени сгради през XV и XVI в. Със събарянето на крепостните стени и с изграждането на мохамедански култови сгради е била унищожена запазената до известна степен дори и през средновековието римска улична система.²⁵ А това означава, че дори и някои от наследените от българите римски водопроводи да са били още в действие при завладяването на града от турците, скоро след това те окончателно са излезли от употреба. Разбира се, това се отнася предимно за градските съоръжения. Боянският римски каптаж, изглежда, е продължавал да се използва, като са били подменяни водопроводните тръби. В едно съдебно решение от 1611 г. се съобщава забраната да се замърсява витошката вода, която е захранвала градските водопроводи.²⁶

Друго голямо водно съоръжение, което турска София е запазила като наследство, е каптажът на минералния извор. Изграден още през II в., той е бил използван до изграждането на първия съвременен каптаж в 1953 г.²⁷

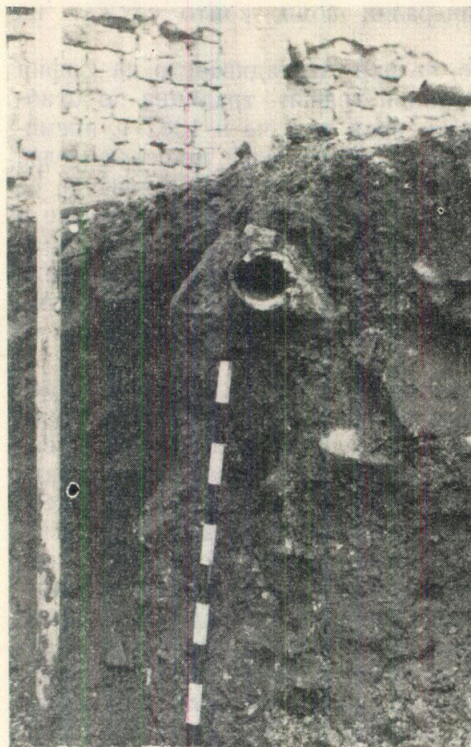
Какво друго от заварените водоснабдителни съоръжения е било съхранено и използвано и след голямото строителство в града през XV и XVI в., не може да се каже. Трудно е да се допуска, че много съоръжения от този род са могли да оцелеят при изграждането на толкова голям брой джамии, кервансарайи и ханове, конаци, маази и пр. Налагало се е следователно изграждането на нова водоснабдителна система, на нови чешми и кладенци в столицата на бейлербейовете. Известно е отношението на турците към водата и водоизточниците. Може да се предположи, че грижата за водоснабдяването на София в тази епоха е била, от една страна, грижа на властите, а, от друга — проява на благотворителна и благочестива дейност на богати и видни турци.

²⁴ И. Иванов, Средновековна София. Юбилейна книга на град София (1878—1928), С., 1928, стр. 37.

²⁵ М. Станчева, По някои проблеми на средновековния Средец.

²⁶ Турски сиджли, документ № 247, превод на Г. Гълъбов. Съхранява се в научния архив на Музея за история на София.

²⁷ По сведения на инж. П. Петров, бивш началник на охраната на минералния извор.

Обр. 1. Част от водопровод с двустрех покрив от тухли, открит при строежа на сградата на Кореком, ул. „Цар Калоян“

Два реда тухли, поставени двустрехо над тръбата, я закриват едновременно от страни и отгоре. Те лягат също върху плътно обхващащ отгоре и от страни тръбата хоросан (обр. 1 и 2). Тръбата има обикновено дължина 50—55 см. В единия си край е леко разширена (диаметър 15 см), а в другия чрез къса цилиндрична тухла, плътно обхваната от хоросан, се свързва с широкия край на следващата тръба. Употребените за изграждането на този вид водопроводи тухли имат размери 23/23/3,5 см — размери, много характерни за всички строежи от XV—XVII в.

Хоросанът, употребен за запълване на пространството между тристенната призматична тухлена обвивка и самата глинена тръба, има почти във всички установени случаи характерния сиво-бял цвят, както и хоросанът, употребяван при солидните турски строежи на епохата за наливане на основите и за спойка на тухления или каменния градеж. В него почти винаги се срещат бели компактни зрънца вар, които му придават мозаична структура. Такъв хоросан е бил употребен в градежа на Чохаджийския хан, чиито останки се откриха при строежа на сградата на Министерския съвет, на Буюк хан,²⁸ разкрити при строежа на ЦУМ, на много подземни засводени складове, разкопани при изграждането на центъра на

²⁸ Ст. Михайлов, Останки от турска София, открити при постройката на ЦУМ, сб. Сердика, I, С., 1964, стр. 195.

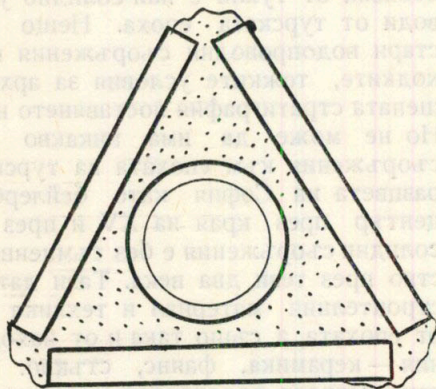
София през 1953 г. Този хоросан е извънредно здрав и в много случаи е по-лесно да се изкърти част от споената с него тухла, отколкото да се отдели тя от спойката или да се разбие и разтроши самата хоросанова спойка.

Съвсем друг вид и състав има хоросанът, с който са свързани една с друга глинени тръби. Обикновено той е бял или жълтеникавобял, с много фина структура. Той се нарича лъок и се е приготвявал с негасена вар и вода, като, за да се усиле водоустойчивостта му, се е прибавял зехтин и памук. Пригответената смес се обработва продължително, за да стане съвсем гладка и равна.

Двата вида хоросан, улоупребен при изграждането на този тип водопроводи, са имали различно предназначение. Спояващият тръбите бял хоросан е трябвало да изпълни плътнo кухината между двете тръби, да осигури тяхната връзка и да не пропуска преминаването на влага навън от тръбите. Едрозърнестият сиво-бял хоросан, който обвива тръбите отвън, представя не само удобна подложка на покривните тухли, но трябва също така със своята здравина да осигури тръбите от страничното и вертикалното налягане на насипите. Многобройните находки на този вид водопроводни устройства показват, че двата вида хоросан са отговаряли добре на изискванията. При почти всички открити фрагменти глинената тръба се троши при началото на втулката, без самата втулка да се измъква, здраво прикрепена към съседната тръба, от финия бял хоросан с остър режещ лом. От друга страна, не сме попаднали досега на фрагмент от така устроен водопровод, при който тухленохоросановата обвивка да е поддала и тръбата вътре в нея да е строшена или спукана.

Движението на водата в тези водопроводи без съмнение се е улеснявало и от един съвсем лек наклон, както това е установено на няколко обекта, където такива водопроводи са проследени на два, три и повече метри. Втулката е насочена по посоката на течението, така че водата е преминавала от тесния край на една тръба в широкия край на следващата. Така устроени водопроводи са открити в София на следните места: във вътрешния двор на хотел „Балкан“ в центъра на София; на ул. „Цар Калоян“ при строежа на сградата на Кореком; на бул. „Г. Димитров“ пред ЦУМ; на ул. „Позитано“ близо до ъгъла с ул. „Цар Калоян“; пред северозападния ъгъл на кръстовището на улиците „Московска“ и „Бенковски“.

За съжаление почти навсякъде тези съоръжения бяха прекъснати от по-нови или съвременни строежи. Поради това не може да се състави някакъв план на водопроводните линии и да се свържат те с топографията на София през тази епоха, доколкото тя може да се набележи. Почти във всички случаи на открити при по-продължителни разкопки или случайни изкопи водопроводи от този вид те са разпо-

Обр. 2. Разрез на водопровод с покрив от тухли

Обр. 3. Водопровод от незашитени глинени тръби, открит при строежа на сграда на Коретом, ул. „Цар Калоян“

от 30—40 см насип. Следователно водопроводът е бил положен на около 0,60—0,70 м под нивото на улицата.

Водопроводът от глинени тръби в хоросаново легло и призматична обвивка от тухли е най-солидно устроеният от всички открити водопроводи от турската епоха. Нещо повече — това са изобщо най-здравите стари водопроводни съоръжения в София. При фрагментарността на находките, тежките условия за археологически проучвания в София, нарушената стратиграфия поставянето на една по-точна датировка се затруднява. Но не може да има никакво съмнение за принадлежността на тези съоръжения към епохата на турското владичество, и то към времето на разцвета на София като бейлербейска столица и голям икономически център през края на XV и през XVI в. Изграждането на тези скъпи и солидни съоръжения е без съмнение свързано изобщо с усиленото строителство през тези два века. Тази датировка се подкрепя и от сходството на строителния материал и техника с тези на датирани обществени сгради от епохата, а също така и от находките от друг вид около тези съоръжения — керамика, фаянс, стъкло. Сигурно датиран в XVI в. паралел на така устроен водопровод е откритият в Букурещ при разкопките на т. нар. Стар дворец.²⁹

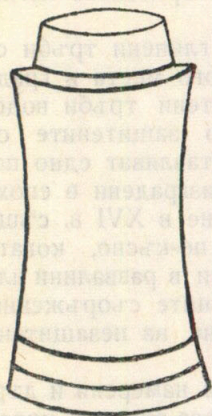
²⁹ D. Rossetti, Curtea Veche. Bucureștii de odinoăra in lumina sapaturilor arheologice, București, 1959, p. 159, fig. 55.

ложени косо спрямо главните посоки на света, т. е. спрямо посоките на старата римска улична система и до известна степен на съвременната улична мрежа. В три случая се проследяваше лека извивка в посоката на водопровода. Такива извивки са напълно осъществими при това устройство, когато увеличаването на фугата от едната страна при съединяването както на тръбите, така и на тухлената обвивка е осигурявало получаването на дъга. Ето защо това устройство на водопровод е било удобно за криволичещите улици на София през турската епоха.

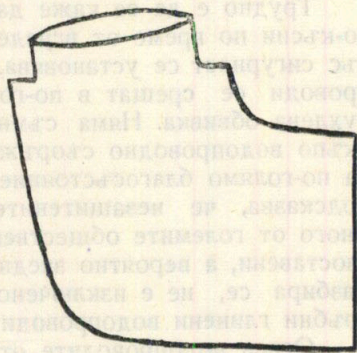
Описаните водопроводи не се откриха никъде вътре в останки от жилища. Двустрехото устройство на горната част на водопровода показва недвусмислено, че той е минавал под уличното ниво, но на каква дълбочина, не може да се каже. Като се има пред вид, че през тази епоха улиците са били постлани с едри речни камъни, трябва да се допусне, че над върха на двустрехия покрив на тръбите е имало не по-малко

Освен водопроводи с описаното вече устройство на много места в града са намерени и обикновени, съставени от глинени тръби водопроводи, без защитна обвивка от хоросан и тухли (обр. 3). Най-често такива водопроводи лежат направо в насипите от пръст, но понякога под тръбите се проследяват или легло от пясъчна подсипка, или дребни речни камъни, размесени с пръст. В сравнение със затворените под двустрех покрив водопроводи незащитените глинени водопроводи се намират много по-често разбити и смазани или затлачени с утайки. Многобройните находки на късове от такива глинени тръби в боклукчийски ями от турската епоха наред с натрошени и изхвърлени съдове показват, че те често са били подменяни. В редки случаи се установяват по-запазени части. Например на ул. „Цар Калоян“ при строежа на административната сграда на Кореком бе проследен водопровод на разстояние от 8 м. Единични тръби са намирани навсякъде из града, съвпадащ с територията на София през турската епоха.

Най-компактна група от този вид водопроводи се откри в турските пластове при изкопите за строеж на хотел „Рила“ на ул. „Цар Калоян“. В разреза на насипите личаха разположени наблизо един до друг шест отвора на водопроводни тръби, едни поставени по-дълбоко, а други на около един метър по-плитко. Правеше впечатление, че всички имат една посока — запад—югозапад към изток—североизток. Може би на известно разстояние от това място водопроводните линии са се отклонявали в различни посоки и са захранвали различни водоизточници. Но би могло също да се допусне, че това са последователно поставени водопроводи след излизането от употреба на вече повредени или затлачени по-стари. В случая продължението в посока запад—югозапад на тези линии би извело към местата, откъдето се предполага, че витошкият водопровод, изграден през римската епоха, е въвеждал водите в града.

Обр. 4. Глинена водопроводна тръба

Обр. 5. Глинено коляно за водопровод, намерено на ул. „6-и септември“

Тръбите, от които са съствени тези водопроводи, са споени обикновено със същия бял хоросан, както и затворените в тухлена обвивка. Самите тръби имат различни размери с варианти от по няколко санти-

метра в общата дължина, в дължината на втулките и по-рядко в диаметъра. По отношение на формата те са най-често цилиндрични, по-рядко леко стеснени в средната си част или в края с втулката (обр. 4). Ето една съпоставка на размерите на глинени водопроводни тръби:

№ по ред	Дължина на тръбата без втулката (в сантиметри)	Дължина на втулката (в сантиметри)	Диаметър на отвора (в сантиметри)
1	52	4	27
2	47	3	18
3	41	4	21
4	41	3	9
5	35	4	13
6	35	4	12
7	35	3	13
8	30.5	3	13
9	30	3	14
10	30	3	9
11	29	3	13
12	28	3	10,5

Както се вижда, средната дължина на тръбата е между 30 и 35 см, а заедно с втулката — 38 см. По-рядко се срещат тръби с размерите на показаната в таблицата под № 1, която се намери при изкоп за топлопровод пред Халите. Тези тръби са били употребени вероятно за главните водопроводни линии.

Устроените без защитна обвивка водопроводи от тръби са могли да образуват леки отклонения от правата посока с известно начупване при връзките на две съседни тръ-

би. Но в случаи, когато се е търсело рязко отклонение на посоката на водата, са били употребявани глинени „колена“. Едно такова коляно, което е изменяло под 90° посоката на водата, се намери заедно с няколко прави тръби на ул. „6-и септември“, на няколко метра южно от ул. „Граф Игнатиев“. То има следните размери: страни 24 и 28 см; диаметър на отвора при втулката 13 см, на другия край 16 см (обр. 5).

Но за прехвърляне на водите и отклоняване на посоката са били приспособени и глинени съдове. Една глинена делва, висока 45 см, с изрязан на дъното отвор с диаметър 6 см и поставена в хоросаново легло, се намери на бул. „Г. Димитров“ пред Халите.

Трудно е да се каже дали свободно поставените глинени тръби са по-късни по време от вградените в тухли тръби. На много места в града със сигурност се установява, че съставените от незащитени тръби водопроводи се срещат в по-горните пластове, отколкото защитените от тухлена обвивка. Няма съмнение, че последните представляват едно по-късно водопроводно съоръжение и са могли да бъдат изградени в епоха на по-голямо благосъстояние на града. Тяхното датиране в XVI в. също подсказва, че незащитените водопроводи са строени по-късно, когато много от големите обществени сгради на XVI в. са били в развалини или изоставени, а вероятно заедно с тях и благоустройствените съоръжения. Разбира се, не е изключено и успоредно съществуване на незащитени тръбни глинени водопроводи и на затворени в тухли.

Освен водопроводите от глинени тръби в София са намерени и дървени водопроводни тръби. Много части от такива тръби са открити преди няколко десетилетия случайно при изкопи за строеж на бул. „Витоша“. Екземпляри от тях са прибрани в Етнографския музей при БАН. В Музея за история на София се пазят пет дървени тръби, намерени на две места в града — едните на ул. „Алабин“, западно от бул. „Витоша“, а другите на ул. „Бенковски“. Тръбите са изработени от ствол на иглолистно дърво.

Избирани са недебели стволоче с диаметър 14—17 см. Отвън те са почти необработени, като само са отрязани до основата клоните на дървото. Кората е запазена на много места. Стволът е пробит по дължината си. Вътрешният диаметър на получената тръба е 6—8 см (обр. 6).

Някои от запазените тръби са имали втулки за свързване със съседната. Втулката представлява желязна плоска гривна, вмъкната в дебелината на ствола така, че с едната си половина обхваща отвън отвор на тръбата, а другата се издава навън и се е вмъквала по същия начин в съседната тръба. Ширината на гривната е 5 см. По крайщата на тръбите не личат следи от някаква друга спойка между две съседни тръби. Най-дългата запазена тръба е 2,70 м. На този екземпляр на две места по дължината са изрязани правилни кръгли дупки. Възможно е те да са служели за отклоняване на водата в друга посока. При тези водопроводи не е било възможно без специално разклонително приспособление да се получат извивки в посоката, както при глинените.

Дървените тръби по бул. „Витоша“ и ул. „Алабин“ се откриха твърде наплитко и трябва да се предполага, че са сравнително късно поставени. Без съмнение те са по-късни от защитените с двустрех покрив глинени водопроводи. Дървени водопроводи е имало в гр. Етрополе през епохата на Възраждането. Етрополският музей притежава добре запазени екземпляри от тях.³⁰ Това ни дава основание да предполагаме, че и в София тези водопроводи са поставени в същата епоха, още повече, че според старософиянци такива водопроводи са били в действие и при освобождението на града. Към такава късна датировка ни насочва и малката дълбочина, на която са открити.

Интересно е да се отбележи, че във Франция са открити дървени водопроводи, датирани в XI в.³¹ По какъв път са се появили у нас дървени водопроводи, засега не може да се каже. Тук са съществували като

Обр. 6. Дървена водопроводна тръба, намерена на ул. „Бенковски“

³⁰ Изказваме благодарност на колегите от Етрополския музей, които бяха любезни да ни покажат съхраняваните в музея дървени тръби.

³¹ R. Courtois, A propos de la datation des captages et des canalisations en bois. *Archeologia*, 1966, 13, p. 5.

Обр. 7. Язджийската чешма

стара традиция глинените водопроводи, които виждаме употребени още в най-отдалечена епоха. Дали дървените водопроводи са проникнали в нашите градове като елемент на влияние на европейската градска култура, както са засвидетелствувани вече редица подобни факти в други области на битовата култура у нас,³² не може да се твърди с положителност. Но във всеки случай това е твърде вероятно.

Както се вижда от изложеното дотук и от изброените находки на водопроводни тръби, които в същност представляват само една незначителна част от много по-многобройните, откривани без съмнение при различни изкопи за строжи от десетилетия насам, но нерегистрирани

³² М. Станчева, Флорентинска майолика от XV в., намерена в София, ИИИИ, V, 1962, стр. 162—166; М. Станчева, Към изучаването на градската материална култура и бит в София през епохата на турското владичество, ИЕИМ, IX, 1966, стр. 271—278; М. Станчева и К. Кръстанова, За един вид градска домашна печка от епохата на турското владичество, т. X на ИЕИМ.

находки, водопроводната мрежа през епохата на турското владичество, особено през ранната епоха, е била твърде гъста. Естествено е от това да се направи изводът, че тази мрежа е захранвала не само обществени водоизточници, но и чешми в частни жилища. В достъпните ни материали определени споменавания за текуща вода в частно жилище има само в два турски документа — в единия споменатата къща е в Еврейската чаршия, а в другия — в махала Кара Тахин.³³ В почти всички други случаи в съдебни документи, свързани с продажба или наследяване на жилище, се споменават кладенци, принадлежащи към самото жилище. Все пак вероятно е водопроводите да са въвеждали текуща вода за чешмите на по-богатите и добре устроени жилища.

На второ място, не може да има съмнение, че чрез водопроводи са били водоснабдени обществени сгради — кервансарай, ханове, безистени, джамии и пр. Специално при джамиите водата е била необходима, тъй като мюсюлманската религия изисква измиване преди влизане в джамията. Може би с текуща вода са били снабдени някои занаятчийски работилници, където производството е изисквало това.

За голяма част от населението обаче източник на питейна вода са били обществените чешми. Такива е имало на различни места из града. Някои от тях са били толкова известни, че са дали наименованието на цели махали: Куручешме, Башчешме, Нова чешма, Мала чешма.³⁴ Прочута е била и чешмата при Язаджийската джамия, наречена също Язаджийска чешма, както околната махала — Язаджийска махала (обр. 7). Чешми е имало навярно и при повечето от софийските джамии поради изискванията на мюсюлманските обреди, както отбелязахме по-горе.

За съществуването на чешми в хановете и кервансарайте съществуват конкретни сведения. Така например пътеописателят на Контариновото посолство (1580) съобщава за един особено хубав кервансарай със стаи със сводове и с чешми.³⁵ Може би на чешма при безистена е принадлежало намереното при изкопите за строеж на сградата на Министерския съвет през 1952 г. каменно корито от червеникав пясъчник непосредствено до останките на самия безистен (обр. 8). Коритото е грубо обработено, дълго е 1,30 м и широко 0,70 м, високо 0,62 м. Наблизо до него се намери издялан в цял блок от червеникав пясъчник дълбок улей, който чупи под прав ъгъл и навярно е бил предназначен да прибере и отклони изтичащи от тази чешма води (обр. 9). Друго каменно корито с размери 1,10 на 0,60 м, височина 0,30—0,38 м се откри при изкоп на бул. „Г. Димитров“. То също е принадлежало навярно на някаква градска чешма.³⁶

В София е имало и по-богато архитектурно-декоративно оформени чешми и шадравани. Д. Шишманов съобщава за мраморна чешма при тържището на златарите,³⁷ а Иширков — за съществуването на водоскоци в Кавафския пазар, Куручешме, Кафенебаши и в двора на Черната джамия, запазени до Освобождението.³⁸ Една улица в София е носела названието Шадърван-сокаги.³⁹

³³ Научен архив на Музея за история на София, турски сиджли, превод на Г. Гълъбов, документи № 581 и 769.

³⁴ Д. Иширков, пос. съч., стр. 15—16.

³⁵ Пак там, стр. 31.

³⁶ Тези находки се пазят в лапидария на Музея за история на София, в двора на мавзолея на княз Батенберг на бул. „Толбухин“.

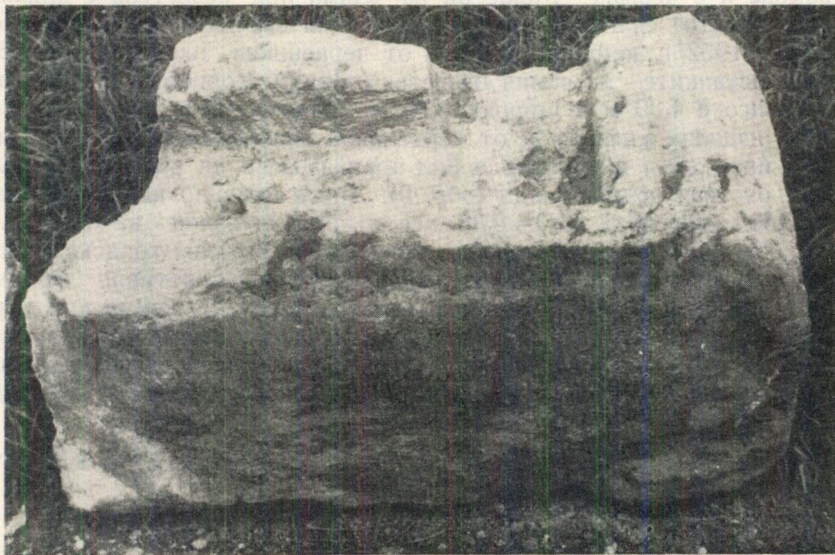
³⁷ Д. Шишманов, Някога, сп. Сердика, 1940, кн. 9—10, стр. 53.

³⁸ Д. Иширков, пос. съч., стр. 28 и 37.

³⁹ Пак там, стр. 17.

Обр. 8. Каменно корито за чешма

Обр. 9. Каменен улей

Свидетелство за съществуването на декоративно оформени чешми са мраморните орнаментирани плочи, намерени на различни места в града. Четирнадесет такива плочи се съхраняват в Музея за история на София. Няколко от тях се намериха преупотребени като подова настилка на църквата „Св. Петка Самарджийска“ в центъра на София. Тези плочи по стил представляват смесица от ориенталски и западноевропейски мотиви и могат да се датират не по-рано от края на XVIII в.⁴⁰ Запазни чешми от този вид има и днес в много турски градове и особено в Цариград.⁴¹

За водоснабдяването на София са били широко използвани подпочвените води чрез прокопаване на кладенци. Кладенци е имало почти във всеки двор. От описания в съдебни документи от 1611—1612 г. 21 къщи в 10 се споменава и кладенец. Наличието на многобройни кладенци в централната гъсто заселена част на София се потвърждава и от археологическите проучвания. Така например в двора на хотел „Балкан“ край основите на пет жилища от епохата на турското владичество се откриха и толкова кладенци (обр. 10, 11). Два кладенеца се откриха при строежа на сградата на Корекон на ул. „Цар Калоян“, три — при строежа на хотел „Рила“ на същата улица, два — при строежа на хотел „Балкан“, един при изграждането на магистралата на ТЕЦ на бул. „Г. Димитров“ пред Халите и пр.

Както се вижда от разположението на тези кладенци и от данните в съдебни документи, те са принадлежали на частни лица и са се намирили в техните дворове. Но освен това е имало и обществени кладенци. Един такъв кладенец бе открит през 1956 г. източно от ротондата „Св. Георги“ в археологическия комплекс в двора на хотел „Балкан“. Този кладенец е твърде грижливо иззидан, а в горната си част е оформен с тънки трапецовидни тухли, внимателно замазани с водоустойчив червен хоросан. За съществуването на посоченото място на кладенец от

Обр. 10. Разчистване на кладенец в двора на хотел „Балкан“

⁴⁰ С. Е. Arseven, *L'art turc depuis son origine jusqu'à nos jours*, Istanbul, 1939, p. 84—88.

⁴¹ Пак там.

Обр. 11. Кладенец в двора на хотел „Балкан“

турската епоха, чиято вода се е считала за „света“ и лековита, споменава П. Карасимеонов.⁴² Сведения за него той е получил от старософиянци. Но до разкопките през 1956 г. кладенецът не беше открит. Грижливото му изграждане сигурно се дължи тъкмо на вярването за лековитостта на неговите води. Кладенец с „чудотворна“ вода е имало и в дяконикона на църквата „Стара св. Петка“ на бул. „Ал. Стамболийски“.⁴³ Той съществува и досега.

Кладенците са били използвани като водоизточници ако не за питейна вода, то за други битови нужди дори и след Освобождението, макар че голяма част от тях са били вече изоставени и затлачени или използвани като боклукчийски ями. Иречек споменава, че е било твърде опасно да се ходи в южната част на София „поради множеството отворени бунари между тревата и храсталака на някогашните дворове“⁴⁴.

Въпреки че, както се вижда от всичко изложено дотук, София не е страдала от липса на вода, в ранната епоха на турското владичество се споменава за съществуването на водохранилища. Ето как описва едно водохранилище Евлия Челеби: „Водоохранилището на Махмуд паша, което е снабдено с железни прозорци, се намира при Сарачханата. През месец юли тук черпят изстудена с лед вода. Също и водохранилището на Молла при Баня баши е прочуто.“⁴⁵ Обичаят да се поддържа в летните горещини изстудена вода на разположение на софийските жители е бил запазен дори и след Освобождението. По сведения на старософиянци каца с изстудена с лед вода, която се раздавала „даром“, е имало на ъгъла на ул. „Търговска“ и ул. „Лега“.⁴⁶

Твърде голяма роля за водоснабдяването на града е играл и минералният извор. Освен че са захранвали няколко градски бани, топлите

⁴² П. Карасимеонов, Църквата „Св. Георги“ в София, ГНМ, VII, 1942, стр. 204—205.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ К. Иречек, Пътувания. . . , стр. 29.

⁴⁵ Д. Гаджанов, Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в.; ПСп., LXX, 1909, стр. 699.

⁴⁶ Д. Иширков, пос. съч., стр. 36.

води са били изведени и в чешми извън баните, както това е и досега и в София, и в много други наши градове с горещи минерални извори.⁴⁷ Изтичащите пък от чешмите и баните горещи води са били използвани в табакханата при обработката на кожи.⁴⁸

Гореща минерална вода са разнасяли по домовете с кобилици с менци специални водоносачи. Всяка махала си имала свой водоносач.⁴⁹ Много интересно е и сведението на Евлия Челеби, че „чревоугодниците в София имат обичай да пълнят чисти стомни с тази (т. е. минералната — бел. на авторите) банска вода, която пият през зимата, понеже тогава тя става сладка“⁵⁰.

На разположение на най-малко облагодетелствуваните по отношение на водоснабдяването софиянци си оставали обществените чешми, от които те сами си донасяли вода в домовете си в глинени стомни или бакърени менци. Многобройните находки на стомни потвърждават тяхната широка употреба в ежедневиия бит на софиянеца.

Нямаме преки данни за това, дали в София по домовете е била събирана дъждовната вода, както това се е правело на много места в бедни на вода селища или в селища с лошокачествена, силно варовита вода. Находките на късове от големи глинени делви не могат да се свържат само с такава функция на тези съдове.

* * *

Както се вижда от изложеното, през епохата на турското владичество София е била един добре водоснабден град. Използувани са били рационално всички естествени изобилни природни водоизточници: каптираните витовски води, текущите градски реки и вади, подземните води и минералният извор. Старите традиции на града в това отношение са оказвали значително влияние. Известна роля е изиграл и вкусът на турците към изграждането на водоизточници, чешми, шадравани и пр. Въпреки че не може да се направи едно твърде разчленено хранологическо проследяване на водоснабдителните съоръжения през разглежданата епоха, установява се значителна разлика в системите на устройство и поддържане на тези съоръжения, като тяхното състояние е в зависимост от разцвета и упадък на града. Но дори и във време, когато градът е бил западнал в благоустройствено отношение, за водоснабдяването и водопроводните му системи са полагани грижи.

⁴⁷ В Кюстендил например непрестанно течащата вряла вода от една чешма до градската баня се използва от населението за всякакви битови нужди.

⁴⁸ Д. Иширков, пос. съч., стр. 56.

⁴⁹ Д. Гаджанов, пос. съч., стр. 701. Допреди 3—4 десетилетия в Кюстендил горещата минерална вода се разнасяше по домовете в каручки с бъчви.

⁵⁰ Пак там, пос. съч., стр. 700.

ВОДОСНАБЖЕНИЕ ГОРОДА СОФИИ В ЭПОХУ ТУРЕЦКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА

М. Станчева и С. Медарова

(РЕЗЮМЕ)

В статье делается попытка обрисовать по мере возможностей более полную картину водоснабжения города Софии в эпоху турецкого владычества. Исследование проведено на основе многолетних наблюдений за различными находками в связи с городским водоснабжением, а также оригинальных и литературных сведений.

При захвате турками города в нем уже существовали сыздавна установившиеся традиции в водоснабдительном строительстве. Существовавшее тогда было в большей или меньшей мере уничтожено при разрушении крепостных стен и нарушении правильной сети улиц. Сохранен и использован был построенный еще в римскую эпоху каптаж питьевой воды с горного массива Витоши возле села Бояна, а также и римский каптаж минерального источника. В первые века турецкого владычества была построена новая сеть водопроводов из глиняных труб, уложенных в солидную кирпичную облицовку, которая в настоящее время исследована на многих точках города. Наряду с облицованными кирпичем глиняными трубами, в последующие столетия трубопроводы укладывались без облицовки прямо в землю. Для расклонений применялись специальные колена. Вероятно с начала XIX в. началось применение деревянных труб, выдолбленных из стволов хвойных деревьев с железными обручами. По водопроводам вода доходила главным образом до общественных строений (постоялых дворов, каравансараев, мечетей) и до источников общественного потребления. Некоторые источники разукрашивались богатым архитектурно-декоративным оформлением. В целях водоснабжения широко использовались также и колодцы, которые копали во дворах многих домов. В городе существовали также цистерны для хранения воды, причем некоторые с охлажденной льдом водой. Минеральная вода шла преимущественно на бытовые нужды, а кроме того ее разносили по домам особые носильщики.

Состояние водоснабженческих сооружений в Софии находилось в тесной зависимости от общего состояния города. Однако даже в эпоху его упадка в благоустройственном отношении, особые заботы полагались о системе водопроводов и о водоснабжении города.

L'ALIMENTATION EN EAU DE SOFIA À L'ÉPOQUE DE LA DOMINATION OTTOMANE

M. Stančeva et S. Medarova

(RÉSUMÉ)

Dans cet article les auteurs se sont proposé de donner un aperçu aussi complet que possible de l'alimentation en eau de Sofia sous la domination ottomane. L'étude est fondée sur de nombreuses observations des trouvailles en relation avec l'alimentation en eau de la ville en y ajoutant aussi certaines informations provenant de sources historiques et de la littérature.

Lors de la prise de la ville par les Turcs elle possédait de longues et solides traditions dans la construction des conduites d'eau. Ce qui subsistait a été dans une large mesure supprimé après la destruction des murs d'enceinte et la détérioration de l'ancien réseau initial des rues. On a conservé et utilisé le captage des eaux de la Vitoša édifié dès l'époque romaine près du village de Bojana, ainsi que le captage romain de sa source minérale. Pendant les premiers siècles de la domination ottomane on avait construit un nouveau réseau de conduites d'eau en argile, munies d'un solide revêtement de briques. Ce réseau a fait l'objet d'un examen attentif dans de nombreux endroits de la ville. En même temps que cette installation de conduites recouvertes de briques on en a posé d'autres en argile directement dans la terre, surtout à une époque plus tardive. Pour dévier les eaux on a utilisé des „coudes“ spéciaux de dérivation. Il semble que dès le début du XIXe s. on avait commencé à employer des tubes exécutés dans des troncs de conifères rattachés avec des anneaux de fer. Ces conduites amenaient l'eau dans les édifices publics (hotelleries, caravan-sérails, mosquées) et aux fontaines publiques. Certaines d'entre elles comportaient une ornementation très riche de motifs architecturaux. On se servait aussi de puits pour l'alimentation en eau. Ces puits étaient d'un usage courant dans les cours de nombreuses maisons. En outre on entretenait des réservoirs, dont quelques-uns avec de l'eau glacée. Enfin on doit mentionner aussi l'emploi de l'eau minérale pour les besoins domestiques. Elle était livrée aussi à domicile par des porteurs spécialement affectés à ce travail.

L'état du système de l'alimentation en eau de Sofia était intimement lié à l'état général de la ville. Toutefois, lorsque cette cité connaissait une période de déclin sous le rapport de l'urbanisme son système de conduites d'eau n'a pas été négligé.